NAGY KATALIN*

A 19. SZÁZADI MAGYAR GYERMEKIRODALOM ELŐZMÉNYEI – FILANTROPIZMUS ÉS POLGÁRI ÉRTÉKREND MAGYAR NYELVŰ GYERMEKKÖNYVEINKBEN

Kulcsszavak: *gyermekirodalom, neveléstörténet, filantropizmus, polgári értékrend*

BEVEZETÉS

Komáromi Gabriella *Gyermekirodalom* (1999) című kézikönyvében a klasszikus magyar gyermekirodalom kezdeteit Bezerédj Amália *Flóri* könyvének megjelenéséhez köti. Hasonlóképpen jár el Végh Balázs Béla is *A gyermekirodalom változatai* című könyvében (2007), viszont ő már kánontípusról ír, és meg is indokolja az így létrejövő gyermekirodalmi kánon létjogosultságát. Egy 2006-ban készült egyetemi jegyzetben a következőképpen fogalmaz:

„A magyar gyermekirodalom történetében az 1840-es esztendő jelenti a klasszikus korszak kezdetét. 1840-ben Pesten jelent meg Bezerédj Amália *Flóri* könyve »sok szép képpel, földrajzokkal és muzsika melléklettel«. Benedek Elek véleménye szerint nem az első »eredeti« gyermekkönyvünk, hanem az első »igazi«”.¹

Tanulmányomban olyan gyermekkönyvekről írok, amelyek e „klasszikus korszakot” valamivel megelőzően íródtak, illetve fordításaik a *Flóri* könyvével egy időben keletkeztek. E könyvek közös jellemzője, hogy a filantropista eszmerendszer hatásait mutatják.

JAKOB GLATZ ÉS DÖBRENTAI GÁBOR GYERMEKKÖNYVEI

Elsősorban két szerző gyermekkönyveit emelem ki: a szepességi származású Jakob Glatz (Poprád, 1776–Pozsony, 1831) magyar nyelvre is lefordított műveit és az Erdélyben is huza-mosabb ideig tevékenykedő Döbrentei Gábor (Nagyszőlős, 1785–Buda, 1851) gyermekkönyvét.²

Jakob Glatz neve nem sokat mond a magyar olvasó számára, bár személyére és irodalmi tevékenységére egyre több kutató figyelt fel az utóbbi években (Ernst Seibert, Németh Dávid,

* NAGY Katalin (1983), PhD, németnyelv-tanár. E-mail: katalin_nagy83@yahoo.de.

1 VÉGH Balázs Béla–VÉG Adalbert: *Magyar irodalom és gyermekirodalom. Egyetemi jegyzet.* 2006. 42.

2 DÖBRENTAI Gábor: *A kis Gyula könyve vagy fű és leány gyermekek számára írt elbeszélések.* Wigand Ottó tulajdona, Pest, 1829.

Szabóné Kozma Katalin, hogy néhányat megemlítek közülük).³ 2013-ban a Balassi Kiadónál, Ress László fordításában megjelent *Egy magyar ember őszinte megjegyzései hazájáról néhány magyar vidéken tett utazása során* (1798) című műve, amely szokatlanul heves társadalomkritikájával magának a szerzőnek az életútjára is rányomta bélyegét.

Jakob Glatz felvidéki származású evangélikus lelkész, egyházi tanácsos és egyben kora gyermekirodalmának egyik legismertebb és legmegbecsültebb szerzője volt. Közép- és felsőfokú tanulmányait a késmárki líceumban kezdte 1788-ban, ahol Johann Generisch (1761–1823) diákja volt, majd 1793-tól a pozsonyi evangélikus líceumban folytatta. 1796-tól a jénai egyetemen tanult két barátjával, Jozeffy Pállal (1775–1848) és Bredeczky Sámuellel (1772–1812) együtt. Már Késmárkon levelezett Christian Gotthilf Salzmann (1744–1811) pedagógussal, aki együttműködést ajánlott fel neki az általa 1784 óta schnepfenthali birtokán kifejlesztett filantropista nevelőintézetben. Salzmann 1797-ben hívta őt ide, ahol 1803-ig nevelőként, illetve német- és latintanárként dolgozott.⁴ 1804-ben tért vissza a Szepeességbe, és feleségül vette Sophia Rosina Laßgallnert (1783–1841). Bármennyire is ragaszkodott szűkebb hazájához, nem maradhatott sem ott, sem pedig Magyarországon. Talán a bécsi udvari körök is jobbnak látták, ha szemmel tarthatják a jakobinusnak titulált ifjút, s másfél évi várakozás után⁵ engedélyezték Bécsben történő letelepedését. 1804-től a bécsi evangélikus iskolában előbb tanítóként alkalmazták, később második, majd első lelkésze lett a bécsi evangélikus közösségnek. 1806-ban egyházkerületi tanácsossá választották. A bécsi lutheránus teológiai intézet megszervezésében jelentős érdemeket szerzett. 1824-ban családjával Pozsonyba költözött, hogy gyermekeit az ottani líceumban taníttathassa. 1831-ban, hosszas betegeskedés után, itt érte a halál.

Sokáig elsősorban lányok számára írt könyvek (elsősorban erkölcsanok) írójaként tartották számon, annak ellenére, hogy művei sokkal nagyobb változatosságról tanúskodnak.⁶ Ernst Seibert gyermekirodalmi munkásságát vizsgálva kiemelte, hogy a több mint 100 mű közül, melyeknek szerzője volt, 80 mű gyermek- és ifjúsági irodalmi jellegű. Tanulmányában e kiadványok megjelenési gyakoriságát, kiadási helyeit és a bennük leginkább érvényesülő irodalmi és pedagógiai irányzatokat összesíti. Az említett 80 mű közül ennek fele németországi kiadóknál, míg a másik fele bécsi kiadóknál jelent meg. Magyar nyelvre a *Képes világ* (1811) kivételével a század negyvenes éveiben fordították le egyes műveit, illetve a hatvanas években további egy könyve jelent meg magyar nyelven. A schnepfenthali nevelőintézetben töltött évek rányomták bélyegüket Glatz egész gyermek- és ifjúsági irodalmi munkásságára.

3 Ernst SEIBERT: *Philanthropie im spätjosephinischem Geiste. Jakob GLATZ als Kinder- und Jugendbuchautor zwischen protestantischer Aufklärung und katholischer Romantik* = *Jakob GLATZ: Theologe-Pädagoge-Schriftsteller*. Hrsg. Gottfried ADAM–Robert SCHELANDER. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2010. 81–91; NÉMETH DÁVID: *Jakob GLATZ und Ungarn–eine Spurensuche* = *Jakob GLATZ: Theologe-Pädagoge-Schriftsteller*. Hrsg. Gottfried ADAM–Robert SCHELANDER. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2010. 23–36; SZABÓNÉ KOZMA KATALIN: *Jakob Glatz gyermekkönyveinek magyar fordításai* = *Fordítás, tolmácsolás, értelmezés*. Szerk. MIKUSI Balázs–RÓZSAFALVI Zsuzsanna–SIRATÓ Ildikó. Gondolat, Bp., 2017 (Bibliotheca Scientiae et Artis). 65–78.

4 Magyarországra történő hazatérését elsősorban pedagógiai útírajza által kiváltott nagy feltűnés miatt kellett elhalasztania, és végső soron e könyv körül kibontakozó események hozták el a döntő fordulatot Jakob Glatz életében.

5 1802-ben kérvényezte bécsi tartózkodásának engedélyezését.

6 SEIBERT: *i. m.* 86–87.

Az intézet nevelési elvei, amint azt a későbbiekben is látni fogjuk, rendszeresen visszaköszönnek könyveiben.

Mivel elsősorban az 1849 előtti időszakban megjelent művekkel foglalkoztam behatóbban, ezért három személy nevét említem meg, akiknek a magyar nyelvű fordítások köszönhetőek. Az első ezek közül Márton József (1771–1840), akinek valószínűsíthetően a *Képes világ* című mű fordítását köszönhetjük, a késői felvilágosodás érdekes és igen sokoldalú személyisége volt. Iszkaszentgyörgyön született, református családban. Tanulmányait Hajdúnánáson és Debrecenben végezte, majd két évet rektorként Endréden töltött. Ezt követően a jénai egyetemre ment, ahonnan visszatérve báró Prónay fiainak nevelőjévé lett. 1801-ben Görög Demetertől meghívást kapott Bécsbe, hogy a magyar irodalom körüli munkásságában osztozzon. 1806 áprilisában kinevezték a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom rendkívüli tanárának, ezenkívül a magyar testőrségnél magyar nyelvoktatóként tanított.

A második fordító Szívós Mihály (1812–1872) református lelkész. Szívós Mihály Nagykőrösön született 1812-ben. Nagykőrösön és Debrecenben tanult, majd teológiai tanulmányai után Szalkszentmártonban volt iskolaigazgató. Két évig nevelő volt Teleki Sámuel (1792–1857) családjánál. 1838-ban Feketehegyre került helyettes lelkésznek, majd Kisújszállásra. Itt megnősült, felesége Várady Judit volt. 1841-ben Kunmadarasra, majd 1843-ban Hajdúszoboszlóra került, ahol már rendes lelkészként tevékenykedett 29 éven át. Tüdővészben halt meg 1872. július 12-én.⁷ Irodalmi tevékenysége egyházi körökben ismert volt, és elhunytá után méltatták is irodalmi munkásságát.⁸ Jakob Glatznak négy gyermekkönyvét is lefordította (*Gyermekvilág*, 1840; *Piros könyv* és *Vidor gyermek*, 1842; valamint az *Erényi atyát*, 1845), és érdekes módon kettőt közülük a Jeszenák család gyermekeinek ajánlott: a *Gyermekvilág*ot Jeszenák Jánosnak, illetve a *Piros könyvet* Jeszenák Lujának.⁹

A harmadik fordítóról, Becser Somáról, igen keveset tudunk. Pályája elején feltehetően házitanítóként tevékenykedhetett.¹⁰ Becser Soma mindkét magyar nyelvű fordítását, *Az elbeszélő anyja*, akárcsak *Az elbeszélő atya* című művet „királyfiak Bárány Sándor szorgalmazatos növendéknek” ajánlotta. Valószínűsíthetően tehát a Jeszenák családnál volt házitanító.¹¹

Döbrentei Gábor (1785–1851) neve egyaránt ismert az erdélyi és a magyarországi olvasók körében. Döbrentei Gábor nevelő, az *Erdélyi Múzeum* szerkesztője, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja és titoknok, királyi tanácsos Nagyszőlősen született Döbrentei Lajos evangélikus lelkész és Erhardt Susanna fiaként. A szülői házban kapott nevelést a puritán

7 Vö. <http://www.parokia.hu/lap/bacsfeketehegyi-reformatus-egyhazkozseg-honlapja/cikk/mutat/a-gyulekezet-lelkipasztorai/>; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. Bp., 1909. 1004. Szinnyei Teleki Sándor családjáról ír, de valójában Teleki Sámuel családjáról van szó, akinek a fiát, Sándort (1832–1853) taníthatta.

8 Vö. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 1977. 610.

9 A fordítások ugyanannál a kiadónál (Heckenast Gusztáv), Pesten jelentek meg.

10 SZABÓNÉ KOZMA: i. m. 67.

11 A kutatás során sorra előkerülő információk alapján arra a következtetésre jutottam, hogy Szívós Mihály valószínűsíthetően 1836–1838 között Teleki Sámuel (1792–1857) családjánál volt nevelő. Teleki Sándor (1829–1875) Teleki Sámuel és Jeszenák Lujza (1803–1870) fia volt, azaz az ő nevelője lehetett Szívós Mihály. Jeszenák Lujza pedig a szabadságharcot követően tragikus módon elhunyt Jeszenák János báró (1800–1849) húga volt. Innen a kapcsolat a két család között és a Szívós Mihály által fordított könyvekben található ajánlások is így nyerne magyarázatot.

protestáns szellem jellemezte. Atyja nagy gondot fordított nevelésére, előbb Pápára, majd Sopronba küldte a grammatikai osztály elvégzésére. Soproni tanulmányai után külföldi tanulmányútra ment, ahonnan visszatérve Kazinczy gróf Gyulay Ferencnének ajánlotta őt fia, Lajos, nevelőjéül.¹² 1807-től 1819-ig nevelősködött a Gyulay családnál, Andrásfalván, Marosnémetin, de Kolozsváron és Marosvásárhelyen is megfordult. 1814-ben megindította Kolozsváron az *Erdélyi Muzéum* című folyóiratot.

Jelen tanulmányban *A' kis Gyula könyve* című művében szereplő elbeszélésekre hivatkozom. A könyv címe Döbrentei neveltjére, a kis Gyulay grófra utal; a könyvben szereplő elbeszélések jó része még Döbrentei nevelősködése idején íródott. A rövid oktató és erkölcsi célzatú, ugyanakkor szórakoztató elbeszéléseket már korábban, 1810 őszén is szeretne volna megjelentetni, de a bécsi *Magyar Kurír* felhívására kisszámú előfizető jelentkezett.¹³ A kötet elegendő előfizető hiányában nem jelenhetett meg. Az 1829-ben megjelent gyermekkönyv az 1810-ben megjelentetni kívánt elbeszéléseket is tartalmazza.¹⁴ A könyv némi módosításokkal további három kiadást ért meg: 1845-ben, 1858-ban és 1861-ben adták újból ki.¹⁵

A FILANTROPIZMUS JELLEMZŐI A VIZSGÁLT GYERMEKKÖNYVEKBEN

A gyermek-szépirodalom bevonása az oktatási folyamatba a filantropista játékpedagógia¹⁶ egyik újszerű impulzusa volt. Az irodalmat a korábbiak során elsősorban az erkölcsi tanítások céljával alkalmazták, az erények szemléltetésére: a legfőbb eszköze volt a példázatos nevelésnek. Erre a típusú megközelítésre kevésbé a szórakoztató, mint sokkal inkább a tanító jelleg volt jellemző; az irodalom szórakoztató jellege inkább csak megtűrt, mintsem pedagógiaileg kiaknázott volt. A filantropisták is ragaszkodtak ugyan a tanító, példaértékű jelleghez, de ennyiben nem merült ki esetükben az irodalom pedagógiai jellege. A gyermek-szépirodalom azért vált fontossá, mivel a gyermek szórakoztatásának és élvezetének forrásává vált és ezáltal hozzájárulhatott a gyermeki boldogsághoz. Tartalmilag a filantropista pedagógiára egyfajta szabályozottság volt jellemző: a példázatoknak szigorúan a gyermek fogalom- és tapasztalati környezetéből kellett származniuk. Amennyiben lehetséges volt, gyermekeknek kellett a történetek és színdarabok szereplőinek lenni, de lássunk inkább néhány példát az említett gyermekkönyvekből.

a) A címválasztásban tetten érhető jellemzők

A legjobb példa erre talán Jakob Glatz *Kinderwelt/Gyermekvilág* című könyve. A cím önmagában beszédes: a szerző célja a gyermekek világának az ábrázolása, szemléltetése és leírása egyben. Annak a világnak, amelybe a felnőttek is gyakran visszavágyanak, a gyermekek

12 Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp., 1893. 1034–1035; JANCsó Elemér: *Döbrentei Gábor élete és munkássága*. (Különlenyomat az Erdélyi Tudományos Intézet 1943. évi évkönyvéből). Minerva, Kvár, 1944. 1–63.

13 *Magyar Kurír* 1810. 43–44. sz.

14 FEHÉR Katalin: *Gyermekirodalmunk a felvilágosodás és a reformkor sajtójában*. Könyv és Nevelés IV(2004). 6., <http://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&id=590> (Utolsó megtekintés: 2013. ápr. 8.)

15 SZINNYEI: i. m. 1041.

16 Nem a kortárs játékpedagógia elméletének terminológiája szerint kell értelmezni.

számára pedig a szórakozás mellett a tanulásra is lehetőséget ad (a helyes irányba, a 'jó útra' vezeti őket). A fordító előszava hűen adja vissza a szerző szándékát: „Célja ezen könyvnek: a' gyermek-világból, melybe a' felnőttek is gyakran helyezik vissza magokat, kiemelni az érdekesb jeleneteket, s ugyanazokat képek és elbeszélések által előterjesztetni, és ez által a' növendékeknek ártatlan mulatságot szerzeni, egyszersmind pedig észrevétlenül hasznos tanítást adni nekik, őket a' jónak követésére vezetni. Többet mondani fölösleges volna”.¹⁷ Tetten érhető tehát (1) a gyermekek világa felé való odafordulás gesztusa, a gyermeki sajátosságokhoz való alkalmazkodásra törekvés és (2) a gyermekirodalom fontosságának kiemelése, amely ily módon nemcsak az „észrevétlen” tanítás, hanem a gyermeki szórakozás és élvezetek forrásává is válik.

b) A történeteknek, a példázatoknak szigorúan a gyermek fogalom- és tapasztalati környezetéből kell származniuk

Ebben a vonatkozásban Döbrentei témaválasztása tudatosnak mondható *A' kis Gyula könyvében*, és egyben a filantropizmus nevelési elveit tükrözi. Döbrentei a könyvéhez írt előszóban „a' gyermek kor játékos foglalatosságait” jelöli meg olvasókönyve témájaként, „mivel az azokról folyó beszéd, annak vágyakodva mozgó elméjét legérzékenyebben érdekli 's az a' közben adott tanítás legmélyebben hat”.¹⁸ Az elbeszélésekben a gyermekkori sajátosságokhoz alkalmazkodik. Saját gyakorlati tapasztalatára vall akkor, amikor azt írja, hogy az a jó olvasókönyv, amelyről a gyermek beszélni szeret, és amelyet újból meg újból olvasni akar: „Az is valóban, ily elbeszélések közül mindég a legjobb, mellyről a' gyermek beszélni szeret, mellyet olvasni's megint olvasni vágyik. Itt ő a' megbiráló's inkább ő, ki még festett ártatlan világban él, mint a' megélemedett, kiben a' gyermeki elme talán már elfanyalodva”.¹⁹ A gyermekkor játékos foglalatosságai jelennek meg *A Sárkány-bocsátás* vagy *A' selyp Ádám* című történetekben.

c) Gyermekeknek kell a történetek és színdarabok szereplőinek lenni

A vizsgált gyermekkönyvek szinte minden elbeszélése eleget tesz ennek a kitételnek. Kivételt egyedül az *Erényi atya* című olvasókönyv képez, amelyet a fent említett könyvektől eltérően elsősorban iskolai olvasókönyvnek ajánlottak a népiskolák számára. Az *Erényi atya* esetében egy olyan olvasókönyvvel van dolgunk, amelyben a történetek az Erényi családdal kapcsolatos elbeszélések keretében fordulnak elő. A magyar változatban összesen 45 történet szerepel. Az első négy történet ugyan Józanfi, a becsületes földművelő családját mutatja be, és az őt egy természeti csapás következtében ért szerencsétlenséget beszéli el, de ezek csak előkészítik az Erényiről és családjáról szóló történeteket (ő lesz ugyanis az, aki Józanfit megmen-

17 Szívós Mihály fordítása. Az eredeti német nyelvű szöveg így hangzik: „Interessante Scenen aus der Kinderwelt, in die sich auch der Erwachsene bisweilen gern versetzt, auszuheben und durch Bild und Erzählung darzustellen, und dadurch der Jugend eine unschuldigen Unterhaltung, unvermerkt aber auch eine kleine Belehrung und Aufmunterung zum Guten zu verschaffen und nahe zu bringen, ist die Absicht dieses Buches. Mehr darüber zu sagen, wäre überflüssig.” Jakob GLATZ: *Die Kinderwelt in Bildern und Erzählungen für gute Knaben und Mädchen*. Zweyte verbesserte Auflage. Derhard Fleyscher dem Jüngeren, Leipzig, 1809. V.

18 DÖBRENTI: i. m. 3–4.

19 Uo. 4.

ti a lángok közül, és a családját támogatja a későbbiekben).²⁰ Tehát a szereplők nem csupán gyerekek.

Tartalmi szempontból az olvasókönyvben szereplő történetek nagyon változatos témákkal foglalkoznak: a családi keretbe illeszkedő történeteken túl (amelyek például családi eseményekről szólnak, mint a születésnap stb.) találunk természetrajzi ismereteket (férgekről, bogarakról, kételtűekről stb.); természettudományos magyarázatokat ('a levegői tűneményekről'); erkölcsi elbeszéléseket, példák által magatartásnormákat bemutató történeteket, kedélyállapot-nevelő történeteket; az egészséges életmódot és betegségek kezelését ismertető történeteket; gazdasági és gyakorlatorientált elbeszéléseket, valamint olyan történetet is, amely módszertani példának fogható fel (például az értelmi nevelést illetően).

d) Kerettörténetbe foglalás vagy egy tanulságos séta vagy útleírás keretként való alkalmazása

Ha már a kerettörténetről esett szó az *Erényi atya* kapcsán, meg kell említeni azt, hogy Jakob Glatz gyakran alkalmazza ezt a szerkesztési módot egy-egy más műben előforduló elbeszélése kapcsán. Ilyen jellegű szövegek még a *Képes világ* című képeskönyvben is előfordulnak annak ellenére, hogy a *Képes világ* többnyire ismeretterjesztő jellegű szövegeket tartalmaz. A legtöbb esetben (azon kivételektől eltekintve, ahol tanítóról/házitanítóról van szó) a családapa a központi nevelő személy. Kettős szerepben jelenik meg, egyrészt mint édesapa, másrészt mint tanító. Természettudományi, mesterségbeli stb. ismereteket is gyakran maga az édesapa mond el gyermekeinek. A családapa gyermekeiben leli örömet; nevelésüket, tanításukat tartja fő feladatának. Azok az erények, amelyek szerepköréhez hozzárendelődnek: szorgalom, munkásság, a gyermekei nevelésének igénye és az esetekben, szegényeken való segítség erénye. Az anya élettere a szűk családi körhöz köthető, ő a csendes házi örömök biztosítója, a család összetartója. A családi kerettörténetbe helyezett szövegek a képeskönyvben is túlsúlyban vannak annak ellenére, hogy az ismeretterjesztő jelleg van előtérben ebben a könyvben.

Hasonló megoldással *A' kis Gyula könyvében* is találkozunk az olvasó, például a Dénes utazásáról szóló elbeszélések kapcsán. Az ezekben az elbeszélésekben visszaköszönő pedagógiai módszer nem más, mint a Rousseau Emiljében is szereplő helyzetteremtés módszere.²¹ A sétával egybekötött oktatás módszeréről vall Gyulay Lajos naplóbejegyzése is: „Döbrentei egészen gyermek volt, közöttünk játszott, tréfált, és mégis oktatott szüntelen. Séta közben emlékszem elbeszélte Moor Károly történetét Schiller [sic!] után, jó elbeszélő volt, mintha színpadon láttam volna előadni, oly benyomást okozott nekem. Ily formán csepegtette belém jókor a haza szeretetét, és a lelkesedést, minden jó, nemes és szép tett iránt”.²²

e) Szabadidős tevékenységekhez köthető, gyermekvilágból származó életképek

A gyermekvilágból származó életképek gyakran szabadidős tevékenységekhez köthetők, így például a *Piros könyv* történeteiben: ilyenek a sárkányeregetés vagy valamilyen más játék-helyzet (például az *Egy játék, A' zálogok kiváltatnak* című történetekben).

20 A címszereplő Erényi atyát Glatz mintha magáról Salzmannról mintázta volna. SZABÓNÉ KOZMA: i. m. 73.

21 PUKÁNSZKY Béla: *Pedagógiai eszmetörténet*. Gondolat, Bp., 2013. 82–84.

22 Idézi JANCÓS: i. m. 60.

A filantropisták elméletileg és a gyakorlatban is foglalkoztak a játékpedagógiával: a tanórák keretén belül a játéktevékenységet külön módszernek tekintették; a hasznosság és az élvezet kettős célját látták megvalósíthatónak ezáltal. A „Kehretum und werdet wie die Kinder” felszólítás tulajdonképpen a játék és az iskolai tanításnak a gyermeki igényekhez történő igazítása melletti állásfoglalás.²³ Viszont a szabadidős játéktevékenységet is fontosnak tartották: főként a mozgásos játékok kapcsán emelték ki, hogy ezek a test megerősítéséhez és az egészség fenntartásához járulnak hozzá.

Hasonló gondolatokat fogalmaz meg az elemzett műben a gyermekek tanítója is: „Tanítójok sokszor mondta nékiek: fiaim a’ játék erősíti a’ testet, vidítja a’ lelket, előmozdítja a’ test’ növést és kifejlődését, jó étvágyat és csendes álmodt okoz. De a’ játék megválasztásában vigyázóbbnak kell lenni, mert vannak illetlen sőt vannak veszélyes játékok is, melyek sem a’ testnek sem a’ léleknek hasznára nem szolgálnak”.²⁴

A tanító véleménynyilvánításához természetesen figyelmeztetés is társul a játékok megválasztását illetően – az ilyen és hasonló olvasmánybéli részleteket a korabeli pedagógiában jártas olvasók kiemelten értékelték. A *Piros könyv* című műben *szabadidős játékok* szerepelnek, elsősorban szabadtériek, de *Egy játék* címmel a mesterségek címeréhez hasonló, zárt környezetben játszható változatról is olvashatunk. A magyar nyelvű fordításban több ilyen történet van,²⁵ az ezekben szereplő játéktevékenységek a következők: kisállatokkal való játék (házi kedvencek): mókus, varjúfióka, kiscsibék, kecskebak²⁶ stb.; tekézés (eszközös játék), pitykézés (ügyességi játék), csigázás (búgócsiga – eszközös ügyességi játék); kocsikázás, szánkázás; sárkányeregetés; karikahajtás (ügyességi játék), társasjáték: „a’ kézműves” és *A’ szembekeötödsdi* (fogócska).

A játék témának a megjelenése a történetekben egyrészt a gyermekvilágból származó életképeknek köszönhető, másrészt valószínűleg így kívánta a szerző olvasmányosabbá, élvezhetőbbé és szórakoztatóbbá tenni e történeteket.

E GYERMEKKÖNYVEKBŐL KIRAJZOLÓDÓ POLGÁRI ÉRTÉKREND

1. A polgári kiscsalád (nukleáris család) példaképként történő szerepeltetése

Jakob Glatz műveiben és természetesen az általa írt művek fordításaiban is a polgári kiscsalád (*nukleáris család*) a történetek kerete és műveinek középpontja is egyben, ugyanis az elbeszélte történetek szinte kivétel nélkül családi keretek között zajlanak, a családi nevelést tematizálják.

23 „Térjete meg, és legyetek olyanokká, mint a gyermekek” [ford. tőlem] Ernst Christian TRAPP: *Vom Unterricht überhaupt = Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*. Teil 8. Hrsg. Joachim Heinrich CAMPE. Rudolph Graeffner und Schulbuchhandlung, Wien und Wolfenbüttel, 1787. 126.

24 GLATZ Jakab: *Piros könyv. Mulattatva oktató olvasmány jó kis fiúk- és leányoknak*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1842. 130.

25 Ez lehet a magyar fordító leleménye is, de az is megtörténhet, hogy Szívós Mihály forrásnyelvi szövege a könyv egy másik kiadása lehetett, amelyben ezek a történetek is szerepeltek.

26 Bár ez utóbbi manapság elég szokatlanak tűnik, elég gyakran találkozni korabeli visszaemlékezésekben a kecskebak húzta kocsikázással mint szórakozási formával. Vö. Ingeborg WEBER-KELLERMANN: *Die Kindheit. Eine Kulturgeschichte*. Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1997. 226–227.

Pl.: *A' Gyermek-világ képekben és elbeszélésekben* című könyv történeteiben.²⁷ A család főként a családfő számára egy olyan fizikailag és egyben pszichikailag is értendő belső térré válik, ahol az bármikor visszavonulhat – a biedermeieri rezignatív visszavonulással gyakran találkozni ezekben a művekben.

2. A szorgalmas, kétkezi munka dicsérete

A megdolgozható földet a szorgalmas, kétkezi munka tette gazdaggá *A' Gyermek-világ képekben és elbeszélésekben* című könyv *A' Jóhegyi család* című elbeszélésében (búza, rozs és árpa említése, illetve a kertek gyümölcsökben való gazdagságának kiemelése); az erdők és a benne lakó vadállatok nyújtotta szépséget a természet biztosítja.

3. Polgári foglalkozások kiemelése

Jakob Glatz történeteiben gyakran kereskedő a családapa, viszont nem az újjazdag rétegbe tartozó, nyereségvágytól hajtott kereskedőt képviseli (ezekkel a jellemzőkkel ellátott szereplő is megjelenik ellentétként időnként történeteiben), hanem jámborság, szorgalom és becsületesség jellemzi. Az emberek bizalmát is eme tulajdonságainak köszönheti. Szorgalmának és józanságának köszönhetően idővel vagyonra tesz szert, de vagyonát nem úgy kezeli, mint más 'gazdagok', akikre nézve Glatz kritikát fogalmaz meg:

„Azonban, Jóhegyi úr nem úgy cselekedett, mint sok gazdagok, kik pénzüket semmi jobbra fordítani nem tudják, mint gazdag asztalra, fölösleges ruházatra, szükségtelen pompára. Jóhegyi úr értelmes ember volt, 's nagyobb és jobb hasznát tudta venni vagyonának. Gyámolította abból a' szükségközlődőket 's a' hasznos intézeteket. Életmódja egyszerű volt; szükségtelenre nem költött; csemege-étek ritkán és kevés jött asztalára, 's mi sem volt nagyobb ellenére, mint az elpuhult, tunya élet”.²⁸

4. Erkölcsi erények felsorakoztatása

A családcentrikusság mint központi elem: „Midőn barátjai gazdagnak mondták Jóhegyi úrat, rendesen ezt szokta felelni: Igen is az vagyok; gazdag gazdag ember vagyok; isten, három szeretett, egészséges gyermekkel áldott meg, nem vagyok-e hát gazdag?”.²⁹ A legfőbb érték tehát a család és a gyermekek válnak.

Erényi atya jellemzői az azonos című műben: emberbarát, bátor, gyakorlati tudással rendelkezik (tudja, hogyan kell hatékonyan tüzet oltani), értelmes, nemes szíve van, segítőkész és adakozó. Saját gyermekeiről a következőképpen nyilatkozik:

„A' gyermekek jószívűségének látása nagy örömet szerzett a' szüléknek. Lórá! – mondá Erényi lassan nőjének – ha gyermekeink így maradnak és mindég illy szives részvéttel viselgetnek embertársaik iránt: ugy derék tagjai válnak belőlök a társaságnak, 's örömeinkre 's becsü-

27 GLATZ Jakab: *A' gyermek-világ képekben és elbeszélésekben – Ünnepi, névnap és új-évi ajándék, jó fiúk' és leányok' számára*. Glatz után magyarosítá SZIVÓS Mihály. Heckenast Gusztáv, Pest, 1840 (a továbbiakban GLATZ: *A' gyermek-világ...*).

28 Uo. 39.

29 Uo. 39.

letünkre fog szolgálni, hogy őket neveltük”.³⁰ Példaadásával tehát gyermekei nevelésére törekszik; a gyermekek pedig az általa közvetített erkölcsi értékek elsajátítása által válhatnak a társadalom hasznos tagjaivá.

Megfigyelhető, hogy általában jóval több a pozitív jellembeli vonás, mint a jellembeli hiba a történetekben. Ezek megtestesítői (Józanfi, Erényi atya, Szerényi tanító stb. az *Erényi atya* című könyvben) idealizált szereplők, pozitív tulajdonságaik mellett egyetlen negatív jellemzővel sem bírnak. Amennyiben negatív jellemzők bemutatása a szerző célja, azokat a jellemvonásokat más szereplők által szemlélteti. Azonban a negatív jellemvonások is többnyire csak a következők: tudatlanság, együgyűség, hiszékenységgel és az engedetlenség (lásd Gyengédi, Butafi és Szelesdi Péter), azaz nem szerepel gonoszság, rosszakarat stb. ezekben a történetekben. Mindezek egy nagyon pozitív emberképre utalnak, az ember erkölcsi 'jobbíthatóságába' vetett hitre, amely a filantropizmus irányzatát, valamint a felvilágosodást is jellemezte. Ennek útja a tanítás és az oktatás volt, ezért nem véletlenszerű az, hogy egy olvasókönyvben többnyire csak pozitív jellemvonásokkal, erényekkel találkozunk. Joachim Heinrich Campe gyermekkönyveiről például a szakirodalom úgy ír, mint *polgári erénykatalógusról* (*bürgerlicher Tugend-katalog*), és a korban, amint láthatjuk, nagyon sokan ezt a példát követték.³¹

5. A női szerepkör bemutatása

A család mint belső tér középpontjában a nő áll, aki az otthon harmóniájának a megteremtője, a gyermekek erkölcsi, magatartásbeli és vallásos neveléséről gondoskodik, és ő maga is példakép számukra. *A' Gyermekek-világ képekben és elbeszélésekben* című könyv egyik történetében a következőket olvashatjuk az édesanyjáról: „Zsófia és Amália szelidek és nyájasok valának. Egészen hasonlítottak jó anyjokhoz, kit közönségesen »emberbarátnénak« neveztek. Gyakran monda gyermekei előtt: sok szegény ember van a' világon, kik szükségben 's nyomorúságban élnek, 's sokszor egy falat kenyérök sincs, mellyel éhségöket lecsilapítsák. Ezeket, tőlünk telhetőleg segítenünk kell”.³² Az idézetből nemcsak az édesanya, hanem lányai jelleméről is tudomást szerzünk, akik természetesen hozzá hasonlóan cselekednek az idézett rész folytatásában.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban említett könyvek népszerűségét, hatósugarát lemérni ma már szinte lehetetlen. Talán igaza van Németh Dávidnak, amikor egyik tanulmányában azt írja Jakob Glatz könyveinek magyar nyelvű fordításairól, hogy csak a korabeli evangélikus és református olvasók szűk rétege mutathatót érdeklődést irántuk. Viszont nemcsak az Országos Széchényi

30 GLATZ Jakab: *Erényi atya. Olvasókönyv népiskolai tanulók' számára. Használtathatik magány-oktatásoknál is*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1845. 46–47.

31 Ulrich HERMANN: *Pädagogische Anthropologie und die „Entdeckung“ des Kindes im Zeitalter der Aufklärung – Kindheit und Jugendalter im Werk Joachim Heinrich Campes* = Uő: »Die Bildung des Bürgers« *Die Formierung der bürgerlichen Gesellschaft und die Gebildeten im 18. Jahrhundert. Geschichte des Erziehungs- und Bildungswesens in Deutschland*. Band 2. Beltz Verlag, Weinheim und Basel, 1982. 183.

32 GLATZ: *A' gyermek-világ...* 39.

Könyvtárban lelhetőek napjainkban fel, hanem az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban (*A' kis Gyula könyvének* 1829-es és 1858-as kiadása, a *Piros könyv*) és erdélyi könyvtárakban is (a Kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban: *Die erzählende Mutter/Az elbeszélő anya*; a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában: *A' kis Gyula könyvének* 1845-ös kiadása, *A' Gyermek-világ képekben és elbeszélésekben*, *Az elbeszélő atya*, valamint Jakob Glatz több műve; illetve a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban: *Vidor gyermekek és Erényi atya*). Magyarországon a polgárosodás folyamata későbbben jelentkezett, de a filantropizmus eszméi jelen voltak a pedagógiai gondolkodásban, pedagógiai írásokban, a filantropisták műveinek fordításai révén és a „klasszikus korszakot” megelőző gyermekkönyvekben is. A magyar nyelvű történeti gyermekkönyv-kutatás hiányában arra a változatosságra szeretném felhívni a figyelmet e tanulmány által, amely a 19. század első felét jellemzi a gyermekirodalmat illetően.

ANTECEDENTS OF HUNGARIAN CHILDREN'S LITERATURE OF THE 19TH CENTURY – PHILANTHROPISM AND CIVIC VALUES IN HUNGARIAN WRITTEN CHILDREN'S BOOKS

Keywords: *children's literature, history of education, Philanthropism, bourgeois values*

My study investigates into the way the ideas of philanthropism appear in Hungarian children's books released in the first half of the nineteenth century and into the value system reflected in these books. My aim is to draw attention to a wider audience concerning children's books, laying outside the traditional canon of Hungarian children's literature.

The examined children's books are limited to two authors' works: the ones written by Jakob Glatz and translated into Hungarian, as well as Gábor Döbrentei's book entitled *A kis Gyula könyve*. The philanthropist educational reform movement put the children's literature into a new position: children's literature became important, since it was the source of children's entertainment and enjoyment. The following aspects regarding philanthropist characteristics are tackled: title and topic selection, the characters of the stories/plays, the frame story bedding (a common narration technique) and the highlighted role of leisure activities.

Philanthropism was an educational movement adapted to the practical needs of the middle-class – that's why pedagogical concepts and civic values are closely intertwined. In the children's books I examined, we can observe the small bourgeois family being shown as an example; however, these stories often praise hardwork and manual labour. The main emphasis concerns highlighting civilian occupations, but the social role and the line-up of virtues have the same importance. The civic virtues "catalogue" is not limited to men and sons, but it is harmonically completed with the presentation of women's role and the virtues linked to it.

In my opinion the Hungarian children's literature of the first half of the nineteenth century shows a much more varied picture than the way it is presented in the manuals and lecture notes on the history of Hungarian children's literature. Beside the examination of the national children's literature it is worth examining the children's books of this period in a broader context.

ANTECEDENTELE LITERATURII PENTRU COPII DIN SECOLUL AL XIX-LEA –
FILANTROPISMUL ȘI VALORILE CIVICE ÎN CĂRȚILE PENTRU COPII SCRISE
ÎN LIMBA MAGHIARĂ

Cuvinte-cheie: *literatură pentru copii, istoria educației, filantropism, valori civice*

Studiul meu analizează modul în care apar ideile filantropice și valorile care se reflectă în cărțile pentru copii în limba maghiară din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Scopul meu este de a atrage atenția unui public mai larg asupra cărților pentru copii, care au rămas în afara canonului tradițional al literaturii pentru copii din limba maghiară.

Studiul se limitează la scrierile a doi autori de cărți pentru copii: cărțile autorului Jakob Glatz traduse în limba maghiară, precum și la cartea intitulată *A' kis Gyula könyve*, aparținând lui Gábor Döbrentei. Mișcarea educațională filantropică a pus literatura pentru copii într-o poziție nouă: literatura pentru copii ajunge să fie importantă pentru că a devenit sursa de divertisment și plăcere a copilului. Sunt analizate următoarele aspecte legate de caracteristicile filantropice: selectarea titlului și a subiectului, personajele din întâmplări/piese, povestirea în ramă și rolul marcant al activităților de petrecere a timpului liber.

Filantropismul a fost o mișcare pedagogică adaptată la nevoile practice ale clasei de mijloc – de aceea, conceptele pedagogice și valorile civice apar întrepătrunse. Se poate observa modelul familiei burgheze în cărțile analizate, dar și elogiul adus muncii manuale. Se pune accentul, în primul rând, pe ocupațiile civile, dar pe lângă rolul social, virtuților civice li se acordă aceeași importanță. „Catalogul” virtuților civice nu se limitează doar la bărbați și la fii, ci se completează în mod armonios cu prezentarea rolului femeii și a virtuților acesteia.

În opinia mea, literatura pentru copii în limba maghiară din prima jumătate a secolului al XIX-lea arată o imagine mai variată decât modul în care acesta este prezentată în manualele și cursurile universitare despre istoria literaturii pentru copii. Cărțile pentru copii în limba maghiară merită examinate într-un context mai larg decât cel al sistemului literaturii naționale pentru copii.